

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏԻ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ՅԻՐԿԱԼ լուսանկարով)

Արամազատի Յիսուսյան յեզ Արվեստի
Ինստիտուտի «Տեղեկագրի» № 4-ից.

902.6(47.925) 28537.

Ղ-50 Պարանյան, Ղ. Վ.

Բացարձակ անարգի
պարզություններ: Տե.

ԱՅԳՈՒԻԳՐԱ

Գրառ. 3360,

Ցիքոս-150

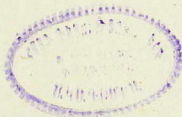
902.6(47925)

ԳՐ. ՂԱՓԱՆՑՅԱՆ

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏԻ ՍԵՊԱԳԻՐ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Ֆերկու լուսանկարով)



ՅԵՐԵՎԱՆ — 1930

Արտատպութուն Գիտության յնվ Արվեստի
Ինստիտուտի «Տեղեկագրի» № 4-ից

ՀԱՅԳՈՒԴՐԱՅ

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏԻ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Կարգացված և պատմական-հասարակագիտական բաժնում
գեղեցեմբերի 22-ին 1928 թ.)

Ինչպես հայտնի չե, 1927 թվի ամառը Ինստիտուտին անդամ
ընկ. Թ. Ալզալբեկյանի յեռանդակին պրպտումների շնորհիվ ի հայտ
բերվեց Նոր-Բայազետի հանդատարանում մի կարևոր ուրաբա-
կան սեպագիր արձանագրություն, զբված մի ծակոտկեն և խորա-
նարդած և բազալի վրա: Այդ քարը բերված է չեղել մոտ 30 տա-
րի առաջ քաղաքի «Բերդաղլուխ» կոչված տեղից և ծառայելիս և
չեղել վորպես ժամանակավոր դերեզմանաքար: Ինչպես այդ արձա-
նագրության հրատարակիչ Ա. Քալանթարն և ասում, «քարը իր թե-
ձևով և թե՛ չափով մյուս բերդաքարերից փոշնչով չի զանազանվում,
այն տարբերությամբ միայն, վոր նրա չերկու ուղղանկյուն կից չե-
րեաները հարթված են և արձանագրված, և թերևս նա չեղած լինի
մուտքի անկյունաքար» (տես նրա «Յերկու սեպագիր արձանա-
գրություն», ՀՍՈՂ Հնությանց Պահպանության Կոմիտեի № 3
«Որադրում», Յերևան, 1927 թ., եջ 30): Քարի չափն է $96 \times 72 \times 43$
սանտիմետր: Արձանագրությունը բռնում է ութական սող չերկու
չերեաների վրա, ուր չերկրորդի տողերը շարունակությունն են
կազմում առաջինի նույն տողերի. ընդհանուր ամեն մի տողը ունի
1,27 մետր չերկարություն. տողերը հավասարաչափ հեռավորության
վրա չեն (չորսական սանտ.) և տողված են: Քարի ծակոտկեն և
վատ հարթված լինելու պատճառով արձանագրությունը մի փոքր
դժվարությամբ է կարդացվում: Այս կարևոր սեպագիր քարը բեր-
վեց Յերևան և այժմ գտնվում է Հայաստանի «Հնությանց Պահպա-
նության Կոմիտեի» շենքում:

Արձանագրությունը, ինչպես հայտնի չե վերոհիշյալ հրատարա-
կությունից, պատկանում է Ուրարտուի թագավոր Ռուսա I-ին,
Սարգուրիի վորդուն: Մենք անձամբ ստուգել ենք քարի վրա այդ
բնագիրը և այստեղ պիտի մատնանշենք զրա հրատարակության մի
քանի անճշտությունները:

Նախ, հրատարակիչը տալիս է սեպագիրը վերաբաղեցրելու համար առանձին, փոքր թեքես ավելորդ լինի, փոքրիկ տեղիքի վրա գրված գրաֆիկ առանձնահատկությունները չեն արվում գրանով, իսկ դրա դիմաց կա լուսանկարը, որն է հարկե փոշ մի տարակուսանք չի կարող պարունակել և սպասում է հետազոտողի պահանջը: Այդ «վերաբաղեցրված» սխեմներն են—1) A լեքեսի III-րդ տողի V'-րդ սեպագիրը (սեպանիչը), ինչպես և B լեքեսի V-րդ տողի II-րդ սեպագիրը պիտի ունենան սկզբի հորիզոնական լեքիտ սեպիկների ուղղությունը փոշ թե ձախից դեպի աջ, այլ ընդհակառակը, թեպես լատինական տառագրությունները (транскрипция) ճիշտ է տված (=tu). 2) A լեքեսի չորրորդ տողի «xu» և «i» վանկերի III-րդ և IV-րդ սեպագրերը գառ-գառ են և փոշ միացյալ. 3) այս վերջին «xu—i» վանկերին չի հաջորդում հոգնակիի գաղափարանիչը, այսինքն չի կարգացվում «xui—PL.», ինչպես փոքր այդ (xui—PL.) կարգում ենք Սարգսյանի տարեգրի մեջ («Арх. Эрк.» III₁₀, V₁₆), և փոքր շփոթություն մեջ է գցել հրատարակչին, թեպես կա այլուր և սովորական «xu—i» առանց հոգնակիի գաղափարանիչի (տես ստորև). 4) այս չորրորդ տողի «xu և i» վանկերին հետևում է փոշ թե «pa» նշանագիրը, այլ «e» նշանագիրը, փոքր արվում է տառագրություն մեջ, այսինքն վերաբաղեցված (ապված) է «pa-(di-a.)», փոխանակ e-(di-a.). 5) ճիշտ չեն գծած ka նշանը (ka-ru-bi), «SERVUS» գաղափարանիչը ևս:

Յերերորդ, բառերի ինքնորոշումը, այն է՝ վանկերի և գաղափարանիչների կապը՝ արված է տեղ-տեղ կամովին, այսինքն, չի հիմնված չեղել ուսումնասիրությունների վրա: Այդպես են—1) «REGIO nedi nita amxubi» (III-րդ տող) փոխանակ «REGIO-ni edini taam-xubi», 2) «GENS DOMINUS xui-PL. edi aterubi» (V'-րդ տող) փոխանակ «GENS DOMINUS¹ xui edia terubi», 3) «REGIO OMNINO naapaxi aidi» (V'-րդ տող) փոխանակ «REGIO OMNINO [կամ ONNIS] naapaxiaidi», 4) «aluše REGIO Biainili nuulduali» (V'-րդ տող) փոխանակ «aluše REGIO Biainili nuul duali [կամ nu ulduali?]:»

Ինչ վերաբերում է, վերջապես, բնագրի թարգմանության, փոքր

¹ GENS DOMINUS-ը այստեղ դեպքմիջնակի է հետևյալ xui բառի համար և փոշ թե լուի գաղափարանիչ, ինչպես կարծում է Ա. Դալանթարը, հետևելով Арх. Эрк.-ի նման սխալ վերլուծությանը (տես Арх. Эрк. III₁₀, V₁₆).

արել և Ա. Գալանթարը, ապա պետք է ասել, վոր այդ արձանագրութունը պարունակում է մի քանի բառեր ու վոճեր, վոր ալլուր չեն պատահում, ինչպես և մի քանի հազվադեպ բառեր ու վոճեր: Յեւլ լեթե մանրախույզ համադրական (' ընադրերի նկատմամբ) և համեմատական (' ազգակից լեզուների նկատմամբ) ուսումնասիրութուն չկատարվի, ապա անխուսափելի լեն թարգմանության անճշտությունները և մինչև իսկ բառերի վորոշելը՝ միմյանցից զատելը (որինակ, վմրն և ճիշտ ու ulduali թե ուս duali): Հրատարակչի համար միակ ազդուրն ու հեղինակութունը կազմել են Մառի գրքվածքները, և անտեսվել են Սեյսի և Նիկոլսկու բեղմնավոր ուսումնասիրությունները: Որինակ, հրատարակիչը ներածական «DEUS Xaldinini usmašini» վոճը թարգմանում է ըստ Մառի «Պալգին այս (us) հուշարձանը (mašini)», չգատելով մինչև իսկ us և mašini «բառերը», ինչպես վոր գատում է Մառը (թեպետ այդ ալլպես չի՝ usmašini մի բառ է և նշանակում է «մեծին») կամ թե «REGIO niedi nita amxubi» թարգմանում է «խաղալով դեպի այս լերկիրը, այստեղ (լես ծառայության առի?)», անտեսելով վոր չկա այստեղ «խաղալով» բայ, — մի սխալ, վորն անում է և Մառը չուր Մարդուրյան տարեգրի հրատարակության մեջ —, անտեսելով, վոր ամենատարբերականն է՝ կրկնել գաղափարանշի (REGIO) հետևից չուր խաղաղական իսկական բառի վերջավորութունը (-ni, -nie կալն), վորի համար տասնյակ դեպքեր կարելի չե բերել, անտեսելով, վոր կա առանձին edini բառը, սկսվող մինչև իսկ տողի սկզբից (տես, որինակ, Арх. Экс. IV³⁷ կամ М. Никольский, Новооткрытая в Эрив. губ. елнв. надп., ЗВО, вып. 37) կալն կալն: Ել չենք ասում ընդունված բոլորի կողմից քերականական վորոշ լերեուլթների մասին, ինչպես, որինակ, Տրական հոլովի «ni» վերջավորության մասին (Rusani), վորն այս արձանագրության մեջ (VII-րդ տող) հրատարակչի կողմից թարգմանվել է Սեռական հոլովով:

Մենք ստորև տալիս լենք այդ արձանագրութունը լատիներեն տառադարձությամբ, հետևելով Նիկոլսկուն: միայն նրա Կ նշանը մենք փոխարինում ենք x տառով, ինչպես այդ անում են և մի շարք այլ գիտնականներ (Սեյսը գրում եր kh): Գաղափարանշերը այստեղ մենք վերարտադրում ենք լատիներեն բառերով, հետևելով Մառին, և վոշ թե սեմական բառերով, ինչպես սովորութուն է բեվեռագիտության մեջ¹, թեպետ Սեյսը արդեն «վորոշիչ-գաղափարա-

¹ Խեթերենում այդ դեռ կարելի չե վորոշ չափով արդարացնել, քանի վոր այդ գաղափարանշերը լերենն պահում են սեմական (ակկադական) հոլովումը և դուրացնում ընթերցումը:

նշերը» փորակում եր իրբև «Determinative Prefix (տե՛ս նրա «The cuneiform inscriptions of Van», հջ 422, ուր բերված են այդպիսի դեաներմինատիվները—«Det. Prefix of divinity», «D. P. of a people» հայն), Լավ կլինե՛ր, անշուշտ, հետեւելով խեթագեաներին, այդ «դեաներմինատիվները» դնել իրենց բացահայտելի հաջորդ բառի վերեւում՝ օկրբից, ինչպես որինակ, ALU Arinna (խեթական տեքստերում), կամ խալդերենում—URBS Biaina, բայց տաղադրական դյուրութեան տեսակետից այդ «վերոշիջները» վնք պահում ենք առկի վրա և առանց փակադծի, վոր չկարծովի, թե մեր կողմից և մոծոված: Մեր այս արձանագրութեան մեջ պատահում են հետեւյալ գաղափարանշերը (ИДЕОГРАММЫ), վերոնք նաչած տեղին կարող են լինել սոսկ վորոշիջներ (ДЕТЕРМИНАТИВЫ)—PERSONA (=անձն, կրճատ PERS., P.) DEUS (=աստված, կրճատ D.), GENS (=ցեղ, դաս, ժողովուրդ), DOMINUS (=տեր), PORTA (=դուռ), REX (=թագաւոր), REGIO(=շերկիր, կրճ. R^o), SERVUS(=ծառա, սարուկ), PLURALIS (=հոգնակի, կրճատ PL.), OMNINO կամ OMNIS (=ամբողջապես, ամբողջ), PALATIUM(=պալատ), POTENS(=հզոր): Գաղափարանշերի այս մեծատառ վերաբրտադրելը (լատիններեն կամ սեմական բառերով) ընդունված ընդհանուր սովորութիւն և զարձած, վորին հետեւում ենք և մենք. իսկ, որինակ, Hrozny-ն լուր թարգմանութիւնների մեջ մինչև անգամ գերմաներեն բառերն ել և ամբողջապես մեծատառ գրում, չերր ի հարկէ այդպիսիները գաղափարանշերի թարգմանութիւններ են:

Ավելացնենք վոչ մասնագետի համար, վոր չերր այդ գաղափարանշերը փոխարինում են բառեր, ալաինքն, նախագատութեան շարանշուսութեան մեջ բառի պաշտոն են կատարում, ալդ ժամանակ դրանք անհրաժեշտորեն պիտի կարգացվեն, լինելով իսկական գաղափարագրեր (իդեոգրամներ). իսկ չերր դրված են լինում բառի առաջ հասկացնել տալու համար (և զբանով դյուրացնելով բնուողրերի վերլուծումը), վոր հետեւյալ բառը առարկաների այս ինչ կարգին և պատկանում, ալդ ժամանակ ի հարկէ դրանք չեն կարգացվում և կոչվում են «վերոշիջներ» (детерминативներ), լինելով սոսկ բացահայտիչներ: Որինակ, PERS. Rusaše նշանակում և միայն «Ռուսա(ն)» և վոչ թե «անձնավորութիւն (անձն) Ռուսա», բայց, որինակ, SERVUS aštubi կամ REX REGIO Uelikuxi և այլ տեղերում ունենք իսկական գաղափարագրեր (=բառեր):

Հոգվածիս վերջում կցում ենք արձանագրութեան չերկու լու-

աանկարներ՝ զատ-զատ լեռեններով ու ամբողջութեամբ:

Իսկ ստորեւ բերում ենք այդ արձանագրութեան գրաֆիկ վերաբարտագրութիւնը սովորական ուրարտական նշաններով (ընթերցողի համար) և լատիններէն տառադարձութիւնը¹:

Արդ վերլուծենք այդ ամբողջ արձանագրութիւնը, հետեւելով մեր վերոհիշյալ համեմատական մեթոդին, թե՛ այսպէս ասած «ներքին» տեսակետից, այսինքն՝ մշուս արձանագրութիւնների համադրութեամբ, և թե՛ «արտաքին» տեսակետից, այսինքն՝ ազգակից հարևան լեզուների տվյալներով: Շատ մանրամասնութիւնների մեջ այստեղ, բնականաբար, մենք չենք մտնի. այդ անում ենք մեր մեծ աշխատութեան մեջ, վորը նվիրված է ուրարտական լեզվի ամբողջական ուսումնասիրութեան (վերահիշյալ մեթոդալոգիայով), գրված է ուսերեն և կրում է «Халдо-урартский язык» վերնագիրը (անտիպ է):



¹ Մասնագիտական առաքելի ձեռնարկի համար լեւս պարտավոր եմ տպագրանիս բանվոր Միլիտոս Մինասյանին:

A. յրէս

1 >>V- >> <V|V- >V- >V- >V- <V
DEUS Cal- di- ni- ni us-

2 V >>V- >V|V >V|V >V|V >V|V >V- >V >V
PERS S A R- du- xi- xi- ni- se a-

3 >V|V >V|V|V >V >V- >V|V >V|V >V >V >V
ka- ru- bi SERVUS as- tu- bi R°

4 >V- >V >V|V >V >V|V <V|V- V|V >V|V
GENS DOMINUS xu- i e- di- a te-

5 >V|V|V >V- >>>V >V|V >V >V|V <V- <V|V-
PALATIUM ba- du- se- e se- di-

6 >>V- >> <V|V- >V|V >V >V|V >V >V >V
DEUS Cal- di- e- i- URBIS R° Bi- a-

7 >V >V- >V|V V|V >V- >V V|V >V <V|V-
R° OMNIS na- a- pa- xi- a- i- di

8 >> >V|V >V- V|V >V|V >V >V >V >V
REX POTENS a- lu- te R° Bi- a- i-

13. septu

ma- si- nu PERS Ru- sa- se

le REX REGIO U- e- li- ku- xi

ni e- di- ni ta- am- xu- bi

ru- bi DEUS Kal- di- ni- li PORTA-PLUR.

is- tu- bi te- ru- bi ti- i- ni

i- na- u- e us- ma- a- se

P Ru- sa- ni P SAR- du- xi- xi

ni- li nu- ul du- a- li

| * * *

Առաջին տողը սկսվում է սովորական ներածական վոճով—
DEUS Xaldinini ušmašini, վորը ցույց է տալիս, թե ում է նվիր-
ված այս արձանագրութունը:

DEUS զազափարանիշը այստեղ կարող է նաև վորոշիչ հա-
կացվել և հետևապես չթարգմանվել, թեպետ վոշինչ չի խանդա-
րում զբան նաև սոսկական զազափարադիւր ընդունել և կարգալ:

Xaldinini բառը բարգված հոլովական ձև է Xaldi (=Պալլ) ընդ, վորի Ուղղական հոլովն է սովորաբար Xaldiše (և հազվադեպ ձևով Xaldiš), Մեռական հոլովն է՝ Xaldiei, Տրական—Xaldie և Xaldini, Նպատակական՝ Xaldi(e)di¹, Տրական հոլով Xaldini ձևով ունինք, որինակ, Մհերյան-դռան (Մհեր-կապուսի) արձանագրու-
թյան մեջ (տես Մէյս V₁₇), ուր կարգում ենք «D. Xaldini arnie (=Պալլուն բարձունքների?) 1 յեզ 2 ալծ, D. Xaldini ušmašie (=Պալլուն մեծ կամ վեհ?) 1 յեզ 2 ալծ» [պիտի զոհել], վորի հա-
մար համմա. [D. Xaldini] arni ušma(a)še (Սանդ. № № 31, 50), Կա և սովորական վոճը—D. Xaldini uštabi masini(e) giššuri(e) = «Պալ-
լուն զիմեցի, մեծին (?), հզորին»: Մեր կողմից գիտված է, վոր յերբ Xaldini Տրականի հետ կա նաև մի վորոշիչ, իբրև լերկրորդ մաս, և այդ վերջինն էլ զրվում է Տրականով—ni վերջավորությամբ, այն ժամանակ Xaldini Տրականը ստանում է մի նոր —ni յեվս: Որինակ, լեթե ունենք Xaldini ušmašie (=Պալլուն վեհին?) և լեթե ušmašie բառը ստանում է նույնպես ni և դառնում ušmašini, ապա Xaldini դառնում է նույնպես Xaldinini: Այդպես ունինք նաև Xal-
dinie baušile, բայց՝ Xaldinini baušini (=Պալլուն հոգացողին?)²:

Պալլ աստծու սովորական ածականներն են՝ baušini (=հոգա-

¹ Xaldi(e)di գրված ձևը նշանակում է, վոր մենք կրճատ կերպով տա-
լիս ենք լերկու ձև Xaldiedi և Xaldidi, այսինքն՝ փակադժում գրված ձա-
նավոր կարող է լինել և չլինել:

² Bauš—արմատը մենք համեմատում ենք զբաբարի z-baws-num (z-baws-ankh) բառի baws-«հոգալ» արմատի հետ վոր հետո նշանակել է
‘զբազվել, развлекаться’:

ցողին», alsu(u)išini (= «ամենակալին», вседержителю),¹ ušmašini (= մեծին, վեհին), ušgini (= «հսկողին», հմտ. մեր (հ)ըսկ-եմ-, խեթերեն ušk-նուշնիմաստ արմատները), be(e)dini (= շնորհողին. подателью, հմտ. խեթ. bedā— «նվիրել, տալ՝ բալը»): Ամենից շատ են գործածվում Xaldinini ušmašini (արձանագրության սկզբում 18 որինակ կա Սեյսի մոտ) և Xaldinini alsu(i)šini կամ alsu(i)šini (կամ կրթաւ alsušini), վորը մեծ մասամբ գործ է ածվում արձանագրությանց մեջ (մոտ 40 անգամ Սեյսի մոտ) և հինգ անգամ ել արձանագրությունների սկզբում: Մյուսները (Xaldinini ušgini և Xaldinini baušini) գործ են ածվում չերկու-չերեք անգամ:

Վոր Xaldinini և Xaldini հոլովական ձևերը միևնույն Տրականներն են, միայն մեկը համաձայնեցված է յուր ածական-վորողչի հետ, իսկ չերկրորդը (Xaldini) անկախ է, այդ մենք կարող ենք տեսնել, բացի բազմաթիվ որինակներից, նաև Տաշլուրունի արձանագրության մեջ, ուր կարգում ենք <D. Xaldinini ušmašini uštabi P. Menuani P. Išpuuiniexi ulu-uštabi D. Xaldini (տես Սանդ. № 6₅₋₇) վոր մենք թարգմանում են—«Պալոււն մեծին (վեհին) (?) գիւնցի, Մենուուայի Իշպուինիյի վորդու համար, ապավինեցի (նվիրեցի) Պալոււն»:

Xaldinini և Xaldini ձևերը բացի հոլովական ձև (Տրական) լինելուց կարող են անդ-տեղ գործածվել և իբրև ածական անուններ (=խալդական), ինչպես, որինակ, ունենք սովորական Xaldi kuruni Xaldini giššuri kuruni—Պալլը վողորմած է (կամ «Ո, Պալլ վողորմած»), խալդական հոգրութունը վողորմած է (կամ «Ո, խալդական հոգրութուն, վողորմած»), ուր Xaldini ձևը սոսկ ածական է: Այդ -ini ածանցը պատահում է այլ բառերի մեջ ել (masini, mešini, šusini և այլն), վորը մենք համեմատում ենք հայկական «նի» ածանցի հետ՝ առաջացած «ընի» անշեշտ ձևից, ինչպես են—գաղտնի, անճոռնի, լալտնի, նախնի: Բայց կա և սոսկածանց Xaldinini խալդական ձևը, ինչպես տալիս է Ջանֆիդալի նորագույն արձանա-

Als(u)iši- բունը գործ է ածվում աստու վերաբերմամբ, իբրև լերեի գերագրական աստիճան, իսկ alsu(u) i- բունը՝ թագավորի համար: Սկզբի «al-»-ը նշանակում է «ամեն» և շատ գործածական է (գրվում է «a-li»), իսկ suui- արմատը նշանակում է «գրավել, կալնել» (հմտ. suui dabi «գրավեցի», я захватил, suuihli «վերցնելով»): Արդյոք Աստվածաշնչի «ամենակալ» տերմինը, վորը գործածական է Յեսայի II ի մամանակից (Յիսուս թագավորի Համանակ), ինչպես և հետագա բյուզանդական παντοκράτωρ և մեր «ամենա-կալ» (вседержителю) տերմինները չեն վերցրած ուրարտերենից:

գրութիւն 6-րդ տողը (D. Xaldinini PORTA=խաղաղական դուռը)¹,
թեպետ ունենք նաեւ Xaldinili (PORTA) 'խաղաղական' (դուռը), վորը
տալիս է հենց մեր այս արձանագրութիւնը (B յերես IV տող), և
Xaldinani (PORTA) 'խաղաղական' (դուռն), վորը պատահում է ար-
ձանագրութիւնների մեջ յերեք անգամ (տե՛ս Սանդ. № 2, ²⁹/₃₁;
№ 21, ₃; № 46, ₃)²:

I—II s u q h e r

Հետեւյալ բառերը I—II տողերում «P. Rusaše P. SARdu-
rixiniše ali» մի ամբողջ նախադասութիւն են կազմում և նշանա-
կում են «Ռուսաշն, Սարգուրիի վորդին, ասում է»: Այստեղ PERS.
վորդիչը հետեւյալ բառի «անձն» լինելու համար և և չի կարգացվում
(գա մի յերկար վերաիկալ սեպ է), իսկ Սարգուրիի անվան SAR-
մասը արտահայտված է «DEUS+R» նշաններով, վորը զազափա-
րագիրն է «SAR» աստվածուհու (=սեմական «Բշտար»-ին):

Ուրարտական արձանագրութիւնները հաճախ են սկսվում և
շարունակվում — այս ինչն ասում է—, ուր լեւեթական միշտ թա-
գալորի անունն է (Մենուա, Արդիշափ, Սարգուրի, Ռուսա...): Այս
ձեւը հասուէ և նաեւ հին պարսկական արձանագրութիւններին (որի-
նակ, Դարեւոսի բեեռագիր արձանագրութիւնը Բիսուտուն—Bagis-
tana ժաշի վրա): Ըստ անգլիական գիտնական Սեյսի (Sayce),
վորը մեր ուրարտագիտութիւն հայրն է, այդ վերահիշյալ ձեւը խե-
թերից անցել և Ուրարտու, իսկ այստեղից էլ պարսիկներին: Ուե-

¹ Այդ արձանագրութիւնը մենք հրատարակել ենք «Նոր-Ուղի»
(№ 2—3) ամսաթերթում: Արձանագրութիւնը ունեցել է վերի (սկզբի), աջա-
կողմյան և տակի (վարի) մասերն ևս, սակայն դրանք կտրած են: Դրա I,
IX և X տողերը մեզ չհաջողվեց կարգաւ, վարսովհետեւ շատ և փշտցել
(թեպետ IX-րդ տողի սկզբում «a-nu» յերկու նշանները պարզ են): Մյուս
տողերն են—edini šau ina— (II տող); mei giei ina— (III տող); guni terubi
zadubi DOMUS (IV տ.); P. SARdurei (V տ.); D. Xaldinini PORTA (VI տ.);
P. Argistixi REX POTENS (VII տ.); REGIO Biainaue (VIII տ.): Ա. Քա-
լանթարը guni բառի սկզբից կարդում է նաեւ «a», ալսինքն aguni. այդ
բառը մենք համարում ենք գոյական (=ափաղան, կոթող ?), վորի սկզբ-
նական «a»-ն, յեթե ճիշտ է Քալանթարի ընթերցումը, կարող է լինել
«ջուր» (AQUA) զազափարանիչը հետեւյալ guni բառի համար:

² Վերջին գեղքում (№ 46) «PORTA» զազափարագիրը չկա՝ արձա-
նագրութիւն կտրած լինելու պատճառով: Ունենք նաեւ inani և injili (=անի
և ինի) բառեր -ani ||-ili փոխանակվող ածանցներով:

թերևս նկատմամբ մենք մեր կողմից մասնացույց կանխինք, որինակ, Մուրշիլ թագավորի տարեգրերը (տես Fr. Hrozny, Heth. Texte, Bogh. St. III հջ 164—Es folgt die Rede meiner Sonne, des Muršiliš, des grossen Königs... կամ թե խեթական հայտնի ծիսարանի սկիզբը և վերջը, տ. F. Zommer und H. Ehelolf, Das hethitische Ritual des Pāpanikri von Komana, Leipzig, 1924 հջեր 1* և 12*):

Ձևաբանական և ստուգաբանական տեսակետից Rusaše SARdurixiniše ali (գեաներմինատիվները սովորաբար չենք բերում) ունի հետևյալ հետաքրքիր մասերը: Ուղղական հոլովի -še վերջավորութունը (լերերմն նաև -iš) հասուկ է նաև խեթերին (ուր «š» լե, ինչպես ḫalkiš, Telibinuš, Muršiliš կալն) և կապվում է ավելի շուտ հնդեւրոպական լեզուներին քան կովկասյան (Մաուր և Մեշչանինովը այդ խաղտական -še ||-iš համարում են Սեուական հոլով, վորը սխալ է)¹: Յերկրորդ, այդ -xini մասնիկն է, վոր նշանակում է «վորդի» (առանձին չի դործ ածվում): Այդ -xini մասնիկը թեք հորմներում սովորաբար դառնում է xi (որինակ Rusani SARdurixi Ռուսայի, Մարգուրիի վորդու համար), թեպետ կա և Menua Išpuuniexinie «Մենուայի, Իշպուինու վորդու համար» կամ Inuušpuua Menuaxinie «Ինուշպուայի, Մինուայի վորդու համար» (Մանդ. № 82): Ն. Մաուր յուր «Надп. Сард. II из Дам-Керн» (հջ 11) գրքում այդ ուրարտական -xi(ni) «վորդի» կապակցում է լադերեն oxenaphu «կառուցել, շինել, արտադրել», մինգրեդերեն oxeno «հղի» (լսա Աճառյանի u-xven-i) կալն բառերի հետ (հմտ. նաև մինգր. b-xil «ծնեցի», ibid.), բայց նա աշխարհագրական և ցեղական -xi(ni) վերջացող բառերը համարում է դրանցից անկախ, որինակ, մի Eriaxini, Eriduaxi կալն բառերի մեջ վերջին xi(ni) մասնիկը, լսա Մաուր, հոգնակիի նշաններ են (ibid., հջ 12): Այդ տեսակետը սխալ է, վորովհետեւ թե այդ տեղանունների մեջ և թե սովորական -xinili կամ -xina մասնիկների մեջ, վոր նշանակում է «գործ» (որինակ, Menuaxina, Menuaxinili, Rusaxina, ikukaxini, inluxini կալն), մենք ունինք նույն xin-արմատը լերկու միմյանցից բլխող նշանակութամբ «ծնել» և «կառուցել, շինել», ինչպես վոր այդ ցույց է տալիս խեթագետ Ջոմ-մերը խեթերեն (ḫaš-) և ակկադերեն (baṣū-) որինակների վրա նույն

¹ Ուրարտերենի և խեթերենի ազգակցական աղերսակցության մասին մենք ունինք պատրաստ առանձին աշխատություն:

յերկու նշանակութամբ (այդպես է ըստ իս և խեթերեն-ուրարտերեն
šu- 'կառուցել, անել' և վրաց šva 'ծնել' արմատը):

Յերրորդ հետաքրքիր բառն է ali 'ասում ե', վորը մեծ մասամբ
գրվում է alie¹ իսկ յերկու անգամ էլ ունենք alia: Այդ արմատը
մենք կապում ենք խեթերեն arila- 'զուշակել' (orakeln, Orakel
machen) բառի հետ, իսկ այդ վերջինը, ըստ իս, նշանակած պիտի
լինի նաև «արտաբերել, изречать, излагать», ինչպես, որինակ, Պա-
պանիկրիի ծխարանի 15-րդ տողում (ել չենք խոսում մեր «առակ»
վրաց ariki 'сказ, притча' բառերի մասին, վորոնք, հավանորեն, նույն
արմատից են): Այս ali(e) 'ասում ե' բայը համարվում է ներկա, թե-
պես մյուս բոլոր բայերը սովորաբար զործ են ածվում անցյալ կա-
տարյալով՝ աորիստով (karu-bi, karu-ni): Այստեղ ունենք ախպիսի
ներկա (= praesens historicum), ինչպես այդ զործ է ածվում նույն
գեպքում նաև գրարարում—պատասխանի ետ եւ ասե (= պատասխան
տվեց և ասում ե). և կասկած չկա, վոր մենք ունենք այստեղ մի
գրական փոճի տրադիցիա:

II—III s u q e r

Հետևյալ նախադասութիւնն է (2—3 տողերում)—**REX REGIO**
Uelikuxi karubi «Թագավորին յերկրի Վելիքուսի նվաճեցի»: Այս-
տեղ յերկու գաղափարաբերն էլ փոխարինում են բառեր և պիտի
կարգացվեն: Հետաքրքիր են այստեղ վերջին յերկու հնչյունական
առուերը—Uelikuxi և karubi:

Uelikuxi տեղանվան «ku» նշանը շատ վատ է կարգացվում,
հազիվ նշմարելի չէ, բայց այդ ընթերցումը, վոր ճիշտ կերպով
ավել է արձանագրութւան հրատարակիչ Ա. Քալանթարը, պիտի
համարել վավերական: Նախ, մենք ունենք Քյուլանդանի նույն Ռու-
սա 1-ի արձանագրութիւնը, ուր կարգում ենք ieše inili ebanili²

¹ Հետաքրքիր է, որինակ, վոր Սարգուրիի տաբեզիլը («Арх. Эке.»)
33 անգամ գրում է alie և միայն մի անգամ ali: Ընդհանրապես 90% զբը-
վում է «alie» և միայն մոտ 10% «ali»:

² Նախ տարրինակ պիտի համարել, վոր Նիկոլսկին և ուրիշները
ուշադրութիւն չեն դարձրել այդ ebanili բառի նախընթաց «REGIO» գա-
ղափարանշի բացակայութւան վրա,—մի յերեւույթ, վոր յեզական է ամբողջ
ուրարտական ընագրերի մեջ: Մենք կարծում ենք, վոր այստեղ «REGIO»
գաղափարանիշը պիտի լինի և հավանորեն ջնջված է, թեպետ վորոշիչի (դետեր-
մինատիվի) բացակայութիւնն այդ արձանագրութիւնը տալիս է նաև bura
բառի հանդեպ, վորի սկզբում ալլուր միշտ լինում է «GENS» (= դաս, ժո-
ղովուրդ):

šusinie uštlibtini maguulani bura aštuuli REGIO Adaxuni REGIO Uelikuxi REGIO Kumeeruxie REGIO Arkukilini 4 REX-PL.¹ ipani aptini tsuinia (2—5 տող)², ուր Uelikuxi փոխանակ առաջվա սխալ ընթերցման Uelida ուղղել է Ա. Քալանթարը: Յերկրորդ, Սարգսուրյան տարեգիրը նույնպես տալիս է այդ տեղանունը և այն էլ շատ պարզ ընթերցմամբ (տե՛ս Արք. ԶԵ. V₂₀ և լուսանկար տախտակը— XIII), ուր սոված է—nunabi kauki P. Nidiini REX REGIO Uelikuxi sulu-uštibi GENS bura aštuubi (Արք. ԶԵ. V₁₉₋₂₀), վերը մենք թարգմանում ենք «արշավեցի (?) զենքով նիդինի վրա, թագավորի լեզրերի վերլուծախի, կովի բանվեցի, ստրուկ դարձրի»: Յե՛վ վերջապես այդ Uelikuxi անունը հիշատակում է Վանի սուրբ Պողոս լեկեղեցու Սարգսուրյան մի արձանագրութուն (կոթողի վրա), ուր կարդում ենք «бог Халд покорил страну Великухи, область царя Циналиба, сына Луеха, с его престольным городом Тулиху» (տե՛ս Н. Мещанинов, «Халдоведение», Баку, 1927, էջ 34, ուր բերված է միայն թարգմանությունը)³: Այնպես վոր կասկածից դուրս պիտի լինի այդ Uelikuxi բառի ճշտությունը:

Ինչ վերաբերում է Uelikuxi բառի ստուգաբանությանը, ապա պիտի ասել, վոր -uxi և -uni. ածանցները տեղանունների մեջ կալող են իրար փոխանակել, ցույց տալով ծագումը: Յե՛վ հենց նույն Սարգսուրյան տարեգիր V-րդ արձանագրութուն մեջ սկզբից հիշատակվել են Uelikuni տեղանունը, վորից հետո գալիս է Սրգսուլի անունով մարդու լեզրիբը, հետո Կուհու-Այբանի լեզրիբը և ալևն: Ալսինքն, Uelikuni և Uelikuxi նույն տեղանուններն են: V-րդ այդ արձանագրութունն ասում է—uštadi GENS ueli šusinie REGIO Uelikunigi-

¹ Ա. Քալանթարի հրատարակության մեջ (տե՛ս նրա Որագիր № 3) այդ «PL» (հոգնակի) զաղափարանիշը բաց է թողած, ինչպես և 12-րդ տողում «1» REX PL. (և վսշ թե «1» REX) կամ 13-րդ տողում «նույն բանը» կամ 14-րդ տողում «FEMINA lutu-PL» նա գրել է «(d.) (i)», ախր նրան determinativ-ideogramma, վոր սխալ է, (տե՛ս ճիշտը Սանդ. № 35):

² Դրա մոտավոր թարգմանությունն է «յես այս (= հետևյալ) լեզրալին առաջին վարիներին—magula-ներին(՝ մեծերին?) ստրուկ դարձրի—լեզրերի Ագախունի, լեզրերի Վելիքուխի, լեզրերի Քումբուլի, լեզրերի Արկուկինի 4 թագավորներին, իրան, կոչված, մովեղբայների (приозерных):

³ Ինչպես լերելում է, բացի Նոր-Բաղազետից, Աղամխանն ևս մտել է Վելիքուխի մեջ, ինչպատի ունենալով Սարգսուրի 11-ի Աղամխանի արձանագրությունը, ուր կարդում ենք «URB Tulixuni URBS REX nusi P. Tsinalibii P. Laxerixinii gusuša xaubi=քաղաքը Թուլիսունի. քաղաքը թագավորանիստ Ծինալիքիի Լուքիքիի վարդու, կովով վերցրի»: Մեղչանինովը սխալ է գրում сын Луеха, պիտի լինի сын Луера:

di xaubi REGIO Uelikunini REGIO-nie, վորը մեր թարգմանության մեջ նշանակում է «գլխավոր գնդով մեկ (առաջին) դեպի լեռկիրն Վե-լիքունիդի, նվաճեցի Վելիքունի-յական լեռկիրները»: Վերջապես մենք ունենք Etiuni և Etiuxi նույն տեղանվան լեռի ու տարբեր ձև-վերք: Դեռ ովկին, մենք հակված ենք կարծելու, վոր հայ պատմա-գիրների «Շահունի» (Մոսկ. Շահունի) բառը սկիզբ է առել խալ-դական šaxuxi «Շախու»-յի վորդի՝ ձևից, որը գործ է ածվում Սար-գուրի II-ի Իզդդուի արձանագրության մեջ («Նա նվաճեց Խիթերվա-դա՛ին, Շախու»-յի վորդուն, թագավորին քաղաքի մեկխեցվող» և այլն): Ել չենք խոսում այն մասին, վոր մինչև իսկ Նիկոլային իր ժա-մանակին նույնացնում էր Eriaxi և Eriaini տեղանունները, վորը կըր-կնում է և Մաուր (տես Ник. Клин. надписи Закавказья, № 87-88, նաև Н. Марр, Надп. Сард. II из Даш-Керпи): Իսկ Uelikuni (Welikuni) բառը մենք դնում ենք հայոց «Գեղաքունի» նույն տեղանվան մեջ, ուր սկզբի W. անանառ ախպես և դարձել հայոց «գ», ինչպես այդ ունենք նաև «վեր-դեր», «դինի», «դերում», «կողի» (հմմտ. «կով»), «շողայ» (հմմտ. «շու») և նման բառերի մեջ,—մի լեռնայի, վոր հատուկ է և ուրիշ լեզուներին (որինակ, պարսկերենին): Հավանո-րեն, այս Welikuni կամ Welikuxi տեղանունը ծագած լինի Welik անունով անձնավորության անունից, ինչպես, որինակ, ունինք Abi-lianixi լեռկրի անունը և Abiliani(xi) մարդու անուն: Մենք ի նկատի ունինք այդտեղ նաև հայոց հին ավանդությունը, վոր տալիս է Մ. Խորենացին կապելով «Գեղաքունի» անունը «Գեղամ»-ի հետ, իսկ խալդերեն Welik—կարող էր և ածանցավոր անուն լինել հասարակ wel—բնից (հմմտ. թերևս ուրարտերեն ueli=well 'գունդ'), չեթե ի նկատի ունենանք Խորենացու «և չուր անուն և սա զլեառնն ան-ուանէ Գեղ, և զշէնն Գեղա(ք)քունի, որով կոչի և ծոպե» (ձեռա-գրերը տալիս են Գեղաքունի և Գեղաքունի, վորը ավելի ճիշտն է, իսկ առաջինը լենթարկվել է խմատավորման—«գեղ+աբքունի» հասկանալի բառերից), ահա նրա գիրք Ա. գլ. ԺԲ:

Karubi (=նվաճեցի) բայաձևը անցյալ կատարյալի (տալիստի) լեզակի առաջին դեմքն է kar- արմատից: Արձանագրությունների մեջ այս լեռկրորդ դեպքն է, վոր kar- այդ արմատը հատկացվում է թագավորին և զրված է անցյալ կատարյալի առաջին (խոսող թա-գավորի) դեմքով. առաջին անգամ karubi 'նվաճեցի' տալիս է Սար-գուրյան տարերի V-րդ արձանագրությունը—uštadi P. Argukīnie REGIO-niedi karubi P. Argukīni REGIO-nie (տես Арх. ЭКс. V₃₂)

«ուղեգործելով Արգուկյան լերկիր(ներ)ը՝ նվաճեցի Արգուկյան լերկիր(ներ)ը»: Այս kar- 'նվաճել' բայարմատը, կարելի չե ասել, «խաղական» (=աստվածական) բայ է, ինչպես «ха-» (=նվաճել) արմատը՝ «թագավորական», այսինքն մեկը գրեթե միշտ հատկացվում է թագ աստծուն, իսկ լերկիրը՝ թագավորին (մարդկանց): Kar- արմատը գրվում է այդ «խաղ-աստվածական» կիրառումով միշտ հետևյալ վածի մեջ — uštabi D. Xaldini masinie giššurie karuni REGIO A., karuni REGIO B., tekuali¹) (P. Argišti-kai) = զիմեցի թագ աստծուն, մեծին (?), հզորին, նա (=Պաղը) նվաճեց լերկիր A., նվաճեց լերկիր B..., ցուցաբերելով (Արգիշտուն, Արգիշտու առաջ)»: Տասնյակ դեպքեր կարելի չե բերել այդ և նման վածի համար Մենուայի, Արգիշտիի և Սարգուրիի արձանագրություններին մեջ. միայն մի արձանագրության մեջ է, վեր karuni փոխանակվում է այդ դեպքում xauni 'նվաճեց' բայով (Մենուայի արձ. Բալուի մոտ, տ. Սանդ. № 8, 8, 9, 10): Իսկ մի դեպքում էլ այդ karuni սովորական ձևը փոխարինվում է դերբայական karuali նույնիմաստ (=նա նվաճեց) ձևով — D. Xaldini uštabi masinie giššurie karuali 4 REX-PL. REGIO Ueduri-Etiunii (Арх. Эке. III₄₅₋₄₅) = Պաղուն զիմեցի մեծին (?), հզորին, նա նվաճեց չորս թագավորներին լերկիր Վեդուրի-Եթիունի: Սանդարձյանի մոտ բերած արձանագրություններում (թողած, կնշանակի, Սարգուրյան նորագլուտ տարեգիրը) ² մենք հանդիպում ենք 29 անգամ karuni և միայն 2 անգամ karuuni: Kar- բայարմատի ներգործության առարկաներն են լինում մարդիկ (թագավորներ) կամ լերկիրներ-քաղաքներ, այնպես վոր հայոց 'նվաճել' կամ ռուսաց 'покорять' բայերը շատ ճիշտ թարգմանություն պիտի լինեն: Սեյսը թարգմանում էր ka(a)ru(u)ni 'who have given' իսկ Մառը 'дать превозмочь, дать одолеть' և նման բառերով, վոր ի հարկե սխալ է. Մեշչանինովը տալիս է "покорять" ճիշտ թարգմանությունը («Халд.», էջ 236): Սառգարանորեն մենք այդ kar- 'նվաճել' արմատը համեմատում ենք նույնահունչ և նույնանիշ սումերական kar- բայարմատի հետ, վորը նշանակել է «nehmen, wegnehmen» (=ակկադերեն ekēmu) և վորը մի անգամ գործ է

¹ Այդ tek—(teek) արմատը Սեյսը թարգմանում էր «ներկայացնել, նվիրել» իսկ ուրիշները (որինակ, Մեշչանինովը) «повергать». Այդ բայարմատը tekuni կամ tekuali սովորական ձևերով մենք կապում ենք խեթական tek- (tekusami, tekusu-) բայերի հետ. տես մեր «Халдо-ур. аз.» V tek

² Սարգուրի II-ի այդ տարեգիրը տալիս է 6 դեպք այդ kar- արմատի գործածության համար:

ածվել և խեթական որենսդրքում, փոխարինելով խեթերեն սովորական *vemiaz* 'er erfasste' բայաձևը (գրվում է այդ միակ անդամը՝ KAR- և խեթական *vemiaz* բառի «zi» վերջավորութունը, այսինքն՝ KAR-zi, տես F. Hrozny, Heth. Texte, Bogh. St. III, էջ 30, ծանոթ. 5): Պարզա-սուամերական (և ակկադական) միահունչ և միանիշ բառեր մենք ունենք և այլ գեպքերում (*baad*, *gul-ubi*, *kuruni*, *guni*, *giššuri* ևայլն), և դժվար է չերբեմն վերոշել՝ խեթական բնիկ խաղաղական բառեր են դրանք, թե փոխառնված են, կամ թերևս ունենք գրության, ավանդական բեռնադիտական գրաֆիկայի, մի առանձին ձև:

III Յ ո ղ

Հետևյալ նախադասութունն է (3-րդ տողում) *SERVUS aštubi*, վորը մենք թարգմանում ենք «ստրուկ դարձրի»: Ա. Քալանթարի թարգմանութունը «(իրեկ) ստրուկ չես (նրան) գեղեվարեցի» միանգամայն սխալ է (տես «Որագիր» № 3, էջ 33): *Ast-* բայարմատը 'անել>դարձնել' նշանակությամբ մենք ունենք և այլ չերեք գեպքերում, ուր, սակայն, մինչև հիմա չկար այդ «ast»-ի, այսպես առած, բառական ինքնորոշումը: Բոլոր խաղաղեմները, սկսած Մեյսից, այդ *aštubi* վորոշ բայը բաժանում էլին *aš + tubi*, իսկ *aš-* վանկը կցում էլին նախորդ բառին: Նոր-Բայազեդի մեր այս արձանագրութունը վերջ է տալու այդ սխալմունքին: Նախ ունինք— «*ašxa-asteese* (Մեյս X₂), կամ *ašxa-ašti* (Մեյս X₅, XI₂) «պահպանութուն անելը» կամ «*ašxa aš'uli*» (Մեյս VI₂), «պահպանութուն արած, պահպանութուն արի (=պահպանեցի)»՝ Յերկրորդ, ունենք հաճախակի դժբաժնուղ *ama-aštubi* (Մեյսի մոտ 7 անգամ), վորն ունի քաղաք կամ չերկիր որչեղանները և վորը մենք թարգմանում ենք «ամալի արի, ամալի դարձրի» համեմատելով մեր «ամալի» (ինչպես «վալրի», ուր «ի» ձևանիշը ածականի «ի»յե), վրաց *amao* և սուամերական *am* 'վալրի' բառերի հետ: Յերրորդ, ունենք *bura-*

¹ Տես Մեյս XXXV A, Obv., XLV₃₉, XLIX₁₇.

² Մեյսը թարգմանում էր առաջին չերկուսը «*ašxa² teš*, *ašxa²-ti* 'Declaring occupation' (տես նրա ուղղված բառարանը, էջ 33. Մեչչանինովը ի դուր հետևել է Մեյսի հին թարգմանության «խոհարար, խոհարարութուն», վորը վերցրել է և Սանդ). *ašx-* արմատը նշանակում է «պահել», (վարից ունենք *ašxulini* և *ašxu-me*).

aštuuli (Քյուլանդրանի արձան.) կամ GENS bura-aštu(u)bi վոճը, վոր մենք թարգմանում ենք «ստրուկ (ծառա) դարձրի»: Սեյսը և Մյուլլերը այդ ama-aštubi և bura-aštubi վոճերը, ինչպես ասվեց, բաժանում ելին amas-tubi և buras-tubi և սխալ ել թարգմանում (buras թարգմանում ելին «զլուխ, զլխավոր», իսկ amas-tubi 'I plundered'): Նմանապես պիտի մերժել ն. Մառի «GENS bura aštuubi = племя многочисленное я положил (առա Արք. Զե. V₂₀ և թարգմ.), վորովհետև այստեղ GENS (=բաս, ցեղ, ժողովուրդ) գաղափարանիշը վորոշիչի (գետերմինատիվի) դեր և խաղում և չկա մինչև իսկ Քյուլանդրանի արձանագրության մեջ («bura-aštuuli», առա վերը): Ամենուրեք այդ bura-aštu(u)bi վոճի որչեկաններն են մարդիկ, իսկ ինքը՝ այդ վոճը՝ փոխարինված և Նոր-Բաջազեդի մեր այս արձանագրության մեջ գաղափարապիւր արտահայտությամբ— փոխանակ GENS bura aštubi կամ պարզ bura-aštubi այդտեղ մենք կարդում ենք «SERVUS aštubi», վերից պիտի չեզրակացնել, վոր «SERVUS» գաղափարապիւրը հավասարաբեքն և (եքվիվալենտն) և զուտ խաղերեն՝ հնչունաձև արտահայտված «bu-ra» («pu-ra») բառի: Մինչև իսկ Նոր Բաջազեդի մեր այս արձանագրության կոնտեքստին անգամ կրկնվում և Սարգուբյան V-րդ արձանագրության մեջ, ուր խոսվում և նույն Վելիքուխի թագավորին նվաճելու և ստրուկ դարձնելու մասին: Համեմատիւր այդ տեսակետից այդ չերկու տեղերն ել—P. SARduriše alie nunabi kauki P. Nidiini | REX REGIO Uelikuxi sulu-uštibi GENS bura aštuubi mešini piei haal-dubi (Արք. Զե. V₂₀₋₂₁) = «Սարգուբի՛ն ասում և. հարձակվեցի զենքով Նիդի՛յի վրա, թագավորի չերկրի Վելիքուխի, կույի բռնվեցի (կամ «կույի դիմեցի»), ստրուկ (ծառա) դարձրի, այլ (չերկրորդ) անուն կպցրի (տվի, я придал)».— իսկ մյուս կողմից ունենք Նոր Բաջազեդի մեր այս արձանագրության հետևյալ տողերը «Ռուսան, Սարգուբիի վորդին, ասում և. թագավորին չերկրի Վելիքուխի չես նվաճեցի, ստրուկ (ծառա) դարձրի»: Այստեղ կան հավասարապիւր արտահայտություններ—«sulu uštibi» (Արք. Զե.) և «karubi» (Նոր Բ.), իսկ մյուս կողմից GENS bura (A Թ) և «SERVUS» (Նոր Բ.):

Ašt- արմատը 'անել' դարձնել՝ նշանակությամբ մենք համարում ենք ածանցական (դերիվատ) նոր ձև սովորական šit- կամ šid- բալարմատից, վոր շատ դործածական և և նշանակում և 'կառուցել, շինել': Կա և կրկնակի ձևը šidišitubi կամ šidiištubi կայն (Intensiv-Iterativum?), վորը ի զուր ելին համարում բարդված šidi 'վերստին,

‘նորից’ և šitubi ձեկց (այդ մասին տես մեր Халдо-Մր. 83., √šit- || šid)¹:

III « n η

Հեռեկայ նախադասութիւնն և— REGIO-ni edini taamxubi, վորի մասին խոսենք բառ առ բառ:

REGIO-ni գրութիւնը, այսինքն REGIO (=լերկիր) գաղափարադիրը + ni խաղաղական ebanl (=լերկիր) բառի վերջավորութիւնը, ամենատարբերական լերեւումքն և ուրարտական և խեթական բնագրերում, վորի համար կարելի չէ բերել հարյուրավոր գեղեր (բնդհանրապէս), իսկ մասնավորապէս մեր այս REGIO-ni գրութիւն համար տես Սեյաի մաս (Էջ 727—REGIO-nie, REGIO-nie, REGIO-ni, REGIO-niedi, REGIO-nidi, REGIO-nini տառնակ գեղեր, վորոնց վրա սկիտի ավերացնել և Արք. ԶԵ.-ում բերած III₁₄, 23¹ V²², 23², 24³, հալին)²:

Edini իբրեւ տառնձին բառ (գոյական անուն) առաջին անգամ ձեռնկերպել և գեւ Սեյաի, թարգմանելով այդ «ժողովուրդ» իմաստով (վորն բնդուսում էր և Նիկոլային): Ն. Մառը չուր «Արք. ԶԵ.-ում, լերեկ անտեղյակ լինելով այդ պատմութիւնը, բաժանում և այդ edini բառը լերկու մասի edl և ni (չորս գեղերում այդպէս և արված), ուր edl նա հասկացել և իբրեւ նպատակական (կամ направляемый) հոլով -di վերջավորութիւնը նման Biainadi, ebaniedi հալին և թարգմանում և այդ edl-ն ‘слова’ Այդ սխալ մեկնաբանութիւն հետեւել և և Նոր-Բալայեգի այս արձանագրութիւն հրատարակիչ Ա. Քալանթարը, թարգմանելով «REGIO niedi nita (?) «խաղաղով գեղի այս լերկիրը, այստեղ...», այնինչ «խաղաղով»-ի համար բնագրում բառի նշույլ անգամ չկա և վաշ մի գեղերում խաղաղական արձանագրութիւնները այդչափ լակնիկ գրութիւն չունեն, վոր զորութիւնը հասկացվին կամ բառեր ավերացվեն:

¹ Այդպէս էր կարծում և Մառը և սկզբնական šidi-ն ‘վերը’ նշանակութիւնը կապում էր վրաց zeda «վերը» հալին բառերի հետ: Նմանապէս սխալ և Մառի բնթերցումը «PORTA-ši aštuni» (տես նրա «Материалы по халде. эпиграфике», Էջ 16), այնինչ լուսանկարում մենք կարդում ենք «PORTA šl-di-š-tu-li» = գուոր վերահասուցեցի (կամ «կատուցեցի»):

² Այդ լերեւումքը, ինչպէս իմ ուշագրութիւնը հրավերեց Թ. Ավդալ-բեկյանը, շատ հիշեցնում և մեր աշխիւն «Յ-III» (տուսերենում) կամ «III-րդ» (հայերենում) գրութիւն ձեւերը:

Edini բառը գրվում է կամ լերեք նշանադրով e-di-ni կամ լեր-
ֆու e-din (e-tin): Առաջին գրութունը ամենատարածվածն է (մոտ
10 գեղեր), իսկ լերկորորդ գրութունը՝ լերկու նշանով՝ ապիս և
միան Սարգսյան տարեկիրը (Արք. ՁԵ. I₃₆—inukani edin naxidini
adhu և III₃₃—inukani etin REGIO-ni adhu, ուր a-dhu բայ և անո-
րոշ նշանակումով և վոշ թե Dhuušpa բառի կրճատումն է, ինչ-
պես կարծում է Մառը)¹: Վոր edini առանձին բառ է, ինչպես
ճիշտ դասել է Սեյսը, այդ վկայում են նաև այն դեպքերը, լերք այդ
բառը առդի սկզբումն է գրվում (մի ժամանակ կցում էին նախորդ
բառին): Տողի սկզբում ունենք, որինսկ «edini azibi edani xarari adhu»
(Արք. ՁԵ. IV₃₇, ուր agibi սխալ է), «edini taasmuubi» (Արք. ՁԵ. II₄, վոր
Մառը սխալ կարդացել է «adi nita usmuubi»), Սարգսյան II Արմավիրի
մեծ արձանագրության մեջ «edini šaue manulie» (տես M. Николь-
ский, Новотер. в Эрив. гуд. елнн. надп. ПАВ, вып. 37 տող 3) և
նորագյուտ «Ջանֆիդայի» պակասավոր արձանագրության մեջ
(«edini šau ina», տես էջ 10): Ել չենք բերում այն տեղերը, լերք
edini գոյականը գրված է առդի մեջ: Այդ բառի անտեսելու հետե-
վանքով ունինք այնպիսի սխալ ընթերցումներ, ինչպես «REGIO
Suraaniedi nitu ruubi» (Արք. ՁԵ. VI₃), «GENS-asi-PL. naniedi nitu
rubi» (ib. VI₃), «GENS Uruurdaaniedi nitu ruubi» (ib. VI₁₁), «adi nita
asmuubi» (ib. II₄), «edi ni agibi xarari a tu» (ib. IV₃₇): Նույն
սխալմունքի մեջ է ընկել և Ա. Քալանթարը, լերք Նոր Բայազեդի
այս արձանագրության մեջ «բառերը» ինքնորոշել է «REGIO niedi
nita amxubi փոխանակ՝ REGIO-ni edini taamxubi:

Մենք համաձայն ենք Սեյսի հետ, վոր պիտի ընդունել edini-ն
լրբի գոյական, սակայն նրա թարգմանությունը (=ժողովուրդ) մեզ
համար անընդունելի չէ: Համադրական մեր վերլուծությամբ (տես
մեր Xaxio-Napart. 43) այդ բառը) այդ edini բառը մենք թարգմա-
նում ենք «պալը, գավառ, լերկրամաս» և նման իմաստով: Ամենա-
բավ որինսկը այդ թարգմանության համար կարելի չէ բերել հետե-
լալը—453 URBS-PL. ama asubi 3 REGIO ebanieli edini sudhu-
kubi (տես Սեյս XL¹, 3)—453 քաղաքներ ամայի դարձրի, 3 լերկ-

¹ Յեթն այդ կրճատ ձև լինել, թեպետ ըստ տեղի կարիք չկար, և
այսուր աղբյուր չի պատահում, այս գրված պիտի լինել «Dhu» վանկա-
նչից առաջ նաև «URBS» գաղափարանիշը: Inukani etin R⁰-ni adhu («նույն
տեղերը, լերկիրները adhu») կապվում է մեր այս արձանագրության «R-նի
«edini» լերկու բառերի հետ:

բալին գալառներ (վայրեր) ավերեցի» կամ թե «2 REX—PL.—lilif edini sudhukubi (Սեյս XXX₂)=2 թագավորական վայրեր ավերեցի»:

Ստուգաբանորեն այդ edini (և edin) բառը մենք կապակցում ենք խեթերեն udnee, udnie կամ udni բառի հետ, վոր Hrozny-ն թարգմանում է «լեռերի» (Land) իմաստով (տես նրա, Heth. Texte, B. St. III, էջ 96, ծան. 11): Չենք կասկածում նաև, վոր edini ձևը յուր հետագա աղտերնատիվ *edili նոր ձևով մտել է հայոց *եհեղ(ի) բառի մեջ, վոր պահել են զբաբարի «եաղ — ետեղ» (առ ետեղ, դ-ետեղ-եմ) և «տեղի» բառերը, թողնելով վրաց adgili բառը (=տեղ), վորը գուցե առաջացել է *adili (*>addili> adgili?) ձևից:

Taamxubi բառը, լինելով անցյալ կատարյալի չեղակի I-ին դեմք, ներկայանում է նաև իբրև ներգործական բայ, վորովհետև յուր առաջ ունի REGIO-ni edini լրացումները, ուղիղ խնդիրները (прямые дополнения): Այդ բայի արմատը, հախանորեն, չեղել է tamx- և վոչ թե taamx-, ինչպես ունենք և նման taašmubi բայը նույնպես tašm- արմատից (ta-am-xu-bi կամ ta-aš-mu-bi լսի զբուխյան ձև է, այլ միջոց չկար tamx-ubi և tašm-ubi արմատները դրելու): Գծախա-տաբար tamx- արմատը այսուր չի գործածվում, վորով կհեշտանար նրա մոտավոր իմաստի կառնումը: Մենք տեսականորեն առաջարկում ենք tamx- (ինչպես և tašm-)¹ արմատը բաժանել ta- նախա-ծանցի, վորի գոյությունը կարելի չե հաստատել մի շարք տվյալ-ներով, իսկ mx- արմատը թերևս նույնը լինի, ինչ վոր զբաբարի «մուխ—մխեմ» բայի մեջ: Այդ ta- նախածանցը, բացի սեմական <ta>-ից և թերևս վրաց da- նման նախածանցից («ВНУЗ», ի վայր), ունենք պահված նաև հետեկալ լերեք հայկական բառերի մեջ—1) թաղարզ կամ թաղարթ (բառ Առձ. Բառ.), վորի հասարակ արմատն է «կարթ» (հմտ. խեթերեն katral 'la pointe, անոթի կետիկը', տես Hrozny, Code hittite, էջ 116), —2) թախանձ, վորի xand- արմա-տից ունենք «խանդ» — «խանդեմ—խանդամ», «նա-խանձ», և վորը հախանորեն ունենք նաև խեթերեն xantia- արմատի մեջ (=բառ Götze-ի «treu, ergeben sein», տես նրա Hatt. 93 և Kleinas. Forsch. I № 1, էջ 128) ուր «ն i» ձախավորից առաջ կարող է առաջա-

¹ Taašm բայը պատահում է Սարգուրի II տարեգրի մեջ (A Ծ II₃₁)— «150 DOMUS murie xanbi. taašmuubi=150 ամբոցներ վերցրի (և) լենթար-կեցի (?)»։ Կա և «GENS taašmuše» գոյականը, վորը թերևս նշանակե-«ծառաներին»:

նալ և «d-ից, —3) թախիծ, վորի հասարակ արմատն և թերևս գրաբարի «խաձ»։ Թերևս ալզ փոքրասիական ta- նախածանցը (praeverbium) պահված լինի և միտաններեն tabarna (taburna) ‘հրա- ման’ բառի մեջ, վորի հասարակը աալիս և barna-šea ‘ses obligations’ (բառ Hrozny-ի)¹:

Հետևապես մեր արձանագրության «REGIO-ni edini taamxubi» պիտի թարգմանել «չերկիրն (ու.) վայրը չենթարկեցի» կամ թերևս «չերկրային վայրը (տեղերը) չես չենթարկեցի» (=ebanini edini taamxubi?):

IV. " " "

Հաջորդ նախադասությունն և «GENS DOMINUS xui edia te- rubi», վորի սկզբի չերկու գաղափարանշերը մենք ընդունում ենք իբրև սոսկ վորոշիչներ (determinativ-ներ) հետևյալ xui բառի համար. և հետևապես ալզ xui բառը պիտի նշանակե «ժողովրդապետ»։ Ալզ զոյականը գործ և ածվում մեկ անգամ Պարբերդի (Մեծկերտի) «կղ-կալա»-ում գտնված Մենուայի արձանագրության մեջ (terubi PERS. Titiani ištini GENS DOMINUS xui=հաստատեցի Տիտիա- լին ալստեղ ժողովրդապետ)² և չերկու անգամ էլ գործ և ածվում նորագույն Սարգուրյան տարեդրի մեջ (Արք. Յե. III₁₉, V₁₆), ու- նենալով չերկու դեպքումն էլ «PL.» հոդնակիի գաղափարանշը (վորը շփոթության մեջ և գցել և Նոր-Բայազետի արձանագրու- թյան հրատարակողին, չերը վերարտագրվել և ալստեղ xui-PL. և թարգմանվել «մեծերին»)³:

¹ Մենք կարծում ենք, վոր խեթերեն tapar- «իշխել» արմատը ալա- րողիական ծագում ունի և հավանորեն նույն ta- նախածանցով (հմտ. tapariaš „Herrscher“, taparta „er herrschte“—Bog. St. III 210; taparha „ich beherrschte“—սեա „Pāpanikri“ 66), ինչպես և alitapara ասածն անունը, վորը ըստ իս նշանակում էր «բոլորին իշխող»,—հմտ. ուրարեերեն ali «բոլոր»:

² Titti կամ Titte հատուկ անունը պատահում և նաև խեթական բնա- գրերում իբրև կարգումիշի և Բարգայի թագավորների անուն (տ. Hr., Heth. Texte, հջ 135); Իսկ ištini բառի մեկնությունը իբրև «ալստեղ» կամ չեր- բեմն «ալստեղից» ապացուցվում և բոլոր որինակներով (նման գրաբարի «աստեղ» մակըայի գործածությունը):

³ Հավանորեն ալզ xui բառը սկզբում նշանակեր «առաջնորդ», «առա- ջին», ի նկատի ունենալով խեթ. xui բայարմատը (=առաջ ընթանալ) և մեր «ախույան» (=առջևում կոփող): Կար և Huia- անունով իշխան կարգե- միշում (տ. Bog. St. III, 145): Մ. Արեղյանը ալզ ուրարտ. „xui“-ը կապում և մեր «հոյ» (հոյակապ) բառի հետ, իբրև «ամուր, հաստատ»:

Edia բառը մենք ընդունում ենք իբրև adverbium loci և թարգմանում «այնտեղ» նման խեթերեն abia (apia) «այնտեղ» բառի կազմությամբ: Թերևս ալգ edia-ի ձևափոխումը լինի esia (=ejia, այսինքն՝ edzia), վարք գործ է ածվում նման նախադասություն մեջ — GUBERNATOR-PL. esia terubi, տեր Սանդ. № 20, 17, Արդ. I-ի արձ. Վանիս. Սահակ լեկեղեցում), վարք կարելի է թարգմանել կամ «կուսակալներ այնտեղ կարգեցի», լեթե ընդունենք, վոր GUBERNATOR-PL. գետերմինատիվ չէ, կամ թե ըստ Մելիի «որենագիրներ կարգեցի» լեթե այստեղ գաղափարանիշը գետերմինատիվի դեր է խաղում հետևյալ esia բառի համար: Edia «այդտեղ» բառը չուր արմատով մենք համեմատում ենք խեթերեն edi «auf jene(r) Seite, weg, jenseits» (Päpan. 82) բառի հետ:

Terubi-ն ամենատարբերակն բայերից է և նշանակում է «կարգեցի, հաստատեցի», ունենալով որչեզանք—մարդիկ (կարգեցի, նշանակեցի), շինություններ (հաստատեցի, հիմնեցի), ալգի—սլարտեզներ (հաստատեցի, անկեցի) հալլն:

IV—VI ս ո ղ ե Ր

Հետևյալ նախադասությունները (4—6 տողում) պարզ են և կարելի չունեն լրացուցիչ մեկնարանությունների, քանի վոր դիանականների կողմից սարակուսանք չեն առաջացնում: Դրանք են — «DEUS Xaldinili PORTA-PL. PALATIUM badusie šidištubi terubi tiini DEUS Xaldiei URBS = խալդական գոները (չեմ) պալատը խախտված վերականգնեցի (կամ «կառուցեցի»), հաստատեցի (հիմնադրեցի), անվանելով Մալդու քաղաք»: Ջեղաճորեն այստեղ հետաքրքիր են Xaldinili 'խալդական' ածանցավոր բառը չուր -ili մասնիկով, վորը կա և ուրիշ գեպքերում (inanilli, xuradinili, agununili, ebanili հալլն), հմտ. մեր «-եղ» ածանցը (գորեղ, համեղ..., մսեղէն, փայտեղէն և նման բառերի մեջ), լնչպես և խեթերեն -illi (hattilli, Muršilli, Hattušilli, Hantilli հալլն): Հետաքրքիր է նաև Xaldiei URBS փոճը, վորը ըստ հիշեցնում է չուր բարդությունը մեր պատմագիրների հատուկ տեղանունը՝ Մալդու-առիճ «Մալդուս» (=Մալդու բնակավայր), իսկ Xaldiei-ն սեռական հոլով է նման Sarduriei, uduliei, Argištiei ևն (i բնից), կամ aiše (e բնից) կամ Menuai, Rusai, Niribai, xurunai ևն (a բնից):

VI—VII ս ո ղ ե Ր

VI և VII տողերի հաջորդ գարձվածքներն են — REGIO Biainaue ušmaaše REGIO OMNINO naapaxiaidi P. Rusani P. SARdurixi:

Առաջինը — REGIO Biainaue ušmaaše — պիտի նշանակե «Բիայ-նային մեծ» և զորժ և ամբում այդ կապակցութեամբ նաև Սարգսրայն տարեկրի VI-րդ արձանագրութեան մեջ (տե՛ս Apx. ԾԵ. VI₁₆)։ Թեպետ ušmaaše բառի ճիշտ իմաստը մեզ հայտնի չէ, բայց ի նկատի ունենալով արձանագրութեաննեքի Xaldini ušma(a)šini սովորական վտճ, ինչպես և Xaldini ušmaši(i)e (Մհերցան զանարձ. տոյ ¹⁷/₁₆)՝ Պաղտուն մեծ (վե՛շ?), վորը հետևում և Xaldini arnie (=Պաղտուն բարձունքի?) ասվածքին, — մենք այդ ušma(a)še — ušmaašini բառի իմաստը նշանակութեանը սահմանում ենք՝ «մեծ, великий, верховный» (հմտ. թերևս սեմական. šamš 'արև')։ Սկսք այդ թարգմանում էր «gracious» (տե՛ս նրա ուղղված բառարանը, էջ 40), (Սանգալջանը «ուժեղ» (fortis)). իսկ Մատր լերիւ մեկնաբանութեան էր տալիս կամ «величашин», համեմատելով սկաներեն mašene (id.) բառի հետ, կամ բաժանում էր uš mašini (=այս հիշատարականը)։ Ամենուրեք ušma(a)š- բունը հատկացվում է Պաղտաւուն, միայն այս մեր Նոր-Բայաղետի արձանագրութեան մեջ և Apx. ԾԵ. VI₁₆ և վոր այդ իմաստը վերաբերում նաև Բիայնայ լերերին։

Իսկ Biainaue ձևը պիտի համարել «ուրուցն» հայտնական կամ ամանցական ձև, Սեռական կամ Տրական հոլովի Փունիցիալով։ Այդ-ue վերջավորութեանը շատ սովորական է, և ասանկի գեպքեր կարելի չէ բերել դրա համար։ Սկսք այդ մորֆեմը համարում էր աւանձին «հատկացական» կամ «ստացական» ամանց (տե՛ս նրա զիրբը, էջ 434), Մատր և մշուները համարում են Սեռական հոլովի վերջավորութեան, թեպետ «a» բնով գոյականները տալիս են «i» վերջավորութեամբ Սեռական¹։ Biaina(a)ue ձևը հաճախ է պատահում թագավորների տիտղոսների մեջ — REX POTENS RFX alsuini REX REGIO šuraue REX REGIO Biinaae — կայն, վորը նշանակում է «թագավորին հոր, թագավորին նվաճող, թագավորին լերերի Շուրա, թագավորին լերերի Բիայնա»։ Բայց այդպիսի մոտ լերեսուն գեպքից ութը տալիս են REX REGIO Biinae, այսինքն առանց միջնորդ «u» ձայնավորի (կամ ավելի ճիշտ w տոնանոսի)։ Այս գեպքում Biaina(a)ue և Biinae Սեռական հոլովի ձևերը

¹ Որինակ, «tini P. Rusaai URBS TUR» Մակվի արձ., tini P. Menuai pili — Մունուայի շատ արձանագրութեաններում։ Այդպիսի Սեռական-Տրական պիտի համարել նաև «P. Menuainiei FEM. silaie FEM. Taririai» (=Մենույան կնայք՝ Թարիրիային), ուր silaie նույնպես Սեռ.-Տր. է։

իրարից կարող են տարբերվել կամ զուտ հնչյունական հոգի վրա, չերբ W սոնանար նոր և առաջանում չերկու ձախավորների մեջ (a և e) hiatus-ի հիման վրա, ինչպես նման զեպր ունինք նաև alauinini (սասավածների վարդիչ է) և alainini (զեաի վարդիչ է, թերևս «մեծ, լայն»?), և կամ ձևաբանական-հնչյունական հոգի վրա, չեթե բնգուններ -ue (we) ձևի նախնությունը: Իսկ այդ վերջինը տալիս են շատ այլ որինակներ, ինչպես REX REX-PL-ue (թագավոր թագավորների)=REX erielaaue (Մեկազգ. արձ. Սանգ. № 16,₆) կամ REX erilaue (Արճիշի արձ., Սանգ. № 49, ₁₀), կամ թե REX REGIO REGIO-PL-ue (=թագավոր չերկրի-չերկիրների=թագավոր բոլոր չերկիրների), կամ REX REGIO šura(a)ue (=թագավոր չերկրի Շուրա) եպին: Սակալն, չի կարելի պնդել, վոր այդ -ue (we) ձևը Սեռական հոգնակիի համար և, ինչպես պնդում է Մաուր, վորովհետև բացի Biainaue, šuraue ձևերից մենք ունենք նաև հետևյալ չեզակի Սեռականները, որինակ «BOS 2 OVIS-PL. DEUS Xaldinaue GENS-asi-PL..., BOS 2 OVIS-PL. DEUS Ardhuairue, 2 BOS-PL. 34 OVIS-PL. URBS Ardininaue DEUS, BOS 2 OVIS-PL. URBS kumenunaue DEUS, BOS 2 OVIS-PL. URBS Dhuušpaninaue DEUS.. (տես Մհերյան զոտն արձ., տող 13-14), վոր նշանակում է «(մի) չեզ (չեվ) չերկու ոչխար-ներ Թագինայի հեծելադուրին [պիտի նվիրաբերել, զոհել].. (մի) չեզ (և) 2 վոչխար-ներ ասածուն Արգուարարի, չերկու չեզ (և) 34 վոչխար-ներ քաղաքի Արգինինայի ասածուն..» և պին Բացի ալս բուրից հիշենք նաև, վոր հաշան և ազգակից «խարրի» չեզվում, ըստ Հրոգնու, Սեռական հոգվը չեզակիում նույնպես վերջավորվում է -ue (we) ձևանշանով (festgestellte Cenetivendung -we des Charrischen», տես նրա Heth. Texte, III Bogh. St. III, էջ IX—X, ծանոթ. 6):

Naapaxiaidi բառը պատահում է նաև Սարգուբյան տարեգրի մեջ—PALATIUM-PL. ištini šidlištuubi REGIO Biainaue ušmaasē REGIO Luluinaui naapaxiaidi (տես Արք. Զեռ. IV₁₃₋₁₆), վորը նշանակում է մեր կարծիքով—«պալատներ այստեղ (=աստվ) կառուցեցի Բիայնային մեծ (կամ «ի մեծություն») Լուլուինային (=արար ոչխարին?) ի փառս (?)»: Թեպետ Luluina չերկրանունը պատահում է և Զվարթնոցի արձանագրության մեջ (տող 42, REGIO Luluiniše «Լուլուինացի»), բայց զրա և naapaxiaidi բառի ինքնորոշումը տալիս է միայն նոր Բալազեդի միս արձանագրությունը, ուր REGIO Luluinaui naapaxiaidi փոխարինված է զազա-

փարանիշ արտահայտությամբ REGIO OMNINO (կամ REGIO OMNIS) naapaxiaidi: Հմմտ. նման գաղափարանշական արտահայտություն վերը հիշված մեր այս արձանագրության «SERVUS aštubi» մշուս արձանագրությունների (GENS) bura aštubi-ի հանդեպ ինքը naapaxiaidi բառը մենք համարում ենք սեմական փոխառություն naapa- բնից, վերի նշանակությունը մեզ հայտնի չէ, և սեմական կողմերով (հավաքական) հոգնակի -xia վերջավորությամբ, վերը տեսնում ենք նաև խեթերեն բնագրերում (մեռ մասամբ սեմական արտահայտությունների մեջ): Իսկ -(i)di վերջավորությունը առաջին i- ձայնավորի համեմատով (նման Biainaidi) պիտի համարել զուտ ուրարտական, այն է՝ նպատակական հոլովի վերջավորություն («ի փառս», «փառքի համար» կամ նման բան), ինչպես ունենք uštadi Etiuniedi 'ուղղվելով նիսիունի' կամ ափելի լավ ištiedi ulxudi 'առաջ խաղալով (ընթանալով) արշավանքի' կն:

VIII ս ո զ

Վերջին VIII-րդ տողի լեբիու գաղափարանշերը «REX POTENS» ինքնին հաղկանայի չեն և կարիք չունեն մեկնարանության, միայն POTENS (=հզոր) գաղափարանիշը փաստորեն լեբիու նշանով և արտահայտված «dan+nu», վորը (dannu) տեկադերեն բառ և 'հզոր, կարող' իմաստով ¹:

Ինչ վերաբերում է VIII-րդ տողի վերջին նախադասության «aluše REGIO Biainili nu ulduali» այստեղ զգվարություն են ներկայացնում միայն վերջին «nu ulduali բառերը, վորովհետև առաջինները կամ հայտնի են այլ տեղերից (aluše=ով) կամ պարզ են իրենց կազմությամբ (Biainili=Բիայնական), թեպետ պիտի ասել վոր Biainili ածանցական ձևը, իբրև ածական, միայն այստեղ և գործածվում: Իսկ nu գործ է ածվում Արգիշտիի Պորխորյան (Վա-նա ժայռի) արձանագրությունների մեջ. ինչպես «nu duubi» (Col. I₆) = 'թագավոր դրի' կամ «iu REX nuadi» (Col. V₁₃) = 'ինձ, թագավորի համար' կամ nu(h)uše 'թագավոր', 'թագունի' (Սանդ. № 44,₈ խոսվում է ինչպե՞ս աստծո կնոջ «Շար»-ի մասին). այդ nu բնից ունենք նաև nusi 'թագավորական' կամ 'թագավորանիստ', վորը ամենատարածական ածականն է թագավորանիստ (մաքրաբարդ) բա-

¹ Հմմտ. նաև բուն խեթերեն taannataan burut (Hr., Bogh. St. III, 138—140), վորը մեր կարծիքով Հայցական հոլով է և նշանակում է «հզոր բերդ»:

դարձերի համար: Այս դեպքում *ulduali* բայը մեզ համար, իբրև նոր բառ, անհասկանալի չէ. յուր ձևով *ulduali* պիտի լինի անցյալ դերբայ, վորը սովորական անցյալ կատարչալի տեղն է բռնում (I և II զեմքերով ել), ինչպես *zaduali*, *šidiištuali*, *tekušali*, *karuali* հայն: Բայց կա և ուրիշ հնարավորություն, այն է՝ *nuul+duali* բաժանումը: Այս դեպքում էս *nuul* պիտի նշանակե «թաղավոր, մեծ թաղավոր», ինկառի ունենալով կատարական *nula* (=թաղավոր) բառը, վորը չերի վտխ է առնված ուրարտացիներից (վարդհեակ կատարները ունեկին և *iānzi* «թաղավոր» բառը, տես Մելիքի զեկավարությունը հրատարակած «*Les langues du monde*», Paris 1924, էջ 283)¹, իսկ ուրարտերենում -*la* մասնիկը, ինչպես չերիում է, ցույց եր տալիս մեծություն տարածանք, հմմտ. *erielā* (=թաղավոր) *eri* «ազգ, ժողովուրդ» բառից, (հմմտ. վրաց *eri*, խեթերեն *ir* «ազգ» բառը *Ir-TEŠUP=GENS-TEŠUP* անվան մեջ, տ. B. St. III, 143, Բարդա քաղաքի իշխանի անուն է), կամ *magula-* (=ազգ. կամ «իշխան»?) *ziirbilla-* (?), *xaiala-* «բռնակալ»: *Duali* բայը սովորական *du-* «դնել» բայի զերբայական ձևը պիտի բնագույնի «զրել է, գրված է» նշանակությամբ: Այսինքն՝ *aluše REGIO Biainili nuul-duali* = ով վոր Բիաինական թաղավոր է գրված (?): Հետաքրքիր է ալդաեղ «կրկնակի Ուղղական» վոճը, ուր *aluše-ն*՝ առաջին Ուղղականը (չեթական) ունի -*še* վերջավորությունը, իսկ չերկրորդ Ուղղականը *nu* (կամ *nuul-*) չունի ալդ վերջավորությունը, Ուղղական է անորոշ ձևով: Բացի ալդ, թաղավորների արտգոյնների մեջ ալդ վոճը (*aluše R⁰ Biainili nuul-duali*) չեղակի չէ. սովորաբար ունինք *alusi URBS Tūušpaa(e) URBS*:

Վերլուծելով այս փոքրիկ, բայց շատ կարևոր արձանագրությունը և թողնելով նրա պատմական նշանակությունը, իբրև Ռուսալի թաղավորության առաջին տարվա արձանագրություն (հմմտ. վերջին տողը), մենք այստեղ ամփոփենք նրա լեզվաբանական լեզվական արժանիքները ուրարտերենի համար:

¹ Ասորական բեկապներում հիշատակվում է Պուրուսիկա չերկրի (Ուրմիա լճի արևմտյան կողմը?) մի իշխանի անուն «*Iauzu*», վորը սկզբում նշանակել է չերի «թաղավոր, իշխան» (հմմտ. մեր «Շահնշահ» և վրաց «Շահնե» հատուկ անունները՝ առաջացած հասարակ գոյականներից):

Նոր Բալադեդի այս արձանագրությունը ապիս է—

1) taamxubi, nuul- (թե nu?), edia և թերևս ulduali նոր բառերը.

3) naapaxiaidi (= naapa-xia-idi) բառի և ձևի չերկրորդ գործածությունը (առաջինն և Ա Ծ IV₁₆).

3) Uelikuxi (= Welikuxi) տեղանվան չորրորդ գործածությունը, բացի Արք. ԶԵ-ից V₂₀, Քյոլանդուանի և Վանի ս. Պողոս լեկեղեցու արձանագրություններից.

4) Biainaue usmaaše ապաժրի չերկրորդ գործածությունը (առաջինն և Արք. ԶԵ. IV₁₆).

5) ապիս և ալուր մի բանի անգամ հիշատակվող bura aštubi ասածի փոխարեն «SERVUS aštubi», փորով հեշտացվում և bura և aštubi բառերի ճիշտ ինքնորոշելը և հասկանալը.

6) ապիս և SERVUS (= ճորտ, սարուկ) զաղափարանշի չերկրորդ գործածությունը (առաջինն և Սեյա XI₁=Սանդ. № 38₁) և այն ել առանց «GENS» (= ցեղ, դաս) զաղափարանշի նախորդություն, ինչպես և այդ առաջին գեպքում.

7) ապիս և Biainili ածանցական ձևի առաջին գործածությունը.

8) Xaldinili ածանցական ձևի չերկրորդ գործածությունը (տես մյուս չերկուսի մասին Սանդ. № 14₆, № 67₅).

9) ապիս և ulduali կամ duali գերբայական նոր ձևը, իբրև verbum finitum (III-րդ գեմքով):

10) ապիս և aluše R⁰ Biainili nuul-duali կրկնակի Ուղղական փոճը, փորը թագավորական տիպոսների մեջ լեզակի արտահայտություն և, փոխարինելով սովորական «alusi URBS Tuušpaa(e) URBS» փոճին:

Այս և, ուրեմն, մեր թարգմանությունը և տարբերությունը Նոր Բալադեդում գտնված Ռուսա I-ի արձանագրությունը.

1 DEUS Xal-di-ni-ni us-ma-ši-ni PERS. Ru-sa-še

Աստված Խալդուն մեծին (վեհին): Ռուսան

2 PERS. SAR-du-ri-xi-ni-še a-li REX REGIO U-e-li-ku-xi
Սարգուրիյի ժողովրդի ասում և. թագավորին չերկրի Վեիքուխի

3 ka-ru-bi SERVUS aš-tu-bi REGIO-ni e-di-ni ta-am-xu-bi
նվաճեցի, սարուկ դարձրի, չերկիրն (ու) վալրը լինթարկեցի
(? հպատակեցրի)

- 4 GENS DOMINUS xu-i e-di-a te-ru-bi D. Xal-di-ni-li PORTA-
PLUR.

*ժողովրդապետ (=կառավարիչ) ամուսնի կարգեցի, խաղա-
կան դռները,*

- 5 PALATIUM ba-du-si-e ši-di-iš-tu-bi te-ru-bi ti-i-ni
*պալատը խախտված վերակառուցեցի, հաստատեցի, անվա-
նեցով*

- 6 D. Xal-di-e-i URBS REGIO Bi-a-i-na-u-e uš-ma-a-še
Նալգո-քաղաք. (լերկրին) Բիաշնային մեծ (լեվ)

- 7 REGIO OMNINO na-a-pa-xi-a-i-di P. Ru-sa-ni P. SAR-du-ri-xi
*լերկրին ամբողջ (=աշխարհին) ի շնորհս (?), ի փառս ?), Ռու-
սայի—Սարգուլի վարդու համար,*

- 8 REX POTENS a-lu-še REGIO Bi-a-i-ni-li nu-ul+du-a-li
Թաղավորի հզորի, վորը Բիաշնական թաղավոր է դրված (?):



Клинообразная надпись из Ново-Баязеда

(Краткое содержание)

Эта надпись уратского происхождения и принадлежит древне-вапскому царю Руса I. Найдена она в 1927 г. летом Т. Авдалбекяном и издана Комитетом по охране древностей Армении (издал тов. А. Калантар, см. «Орагир» № 3) с большими дефектами в чтении и в переводе. Надпись имеет 8 строк на двух смежных сторонах одного большого базальтового камня (96×72×43 см.). Камень первоначально был в «крепости» города Ново-Баязеда, но лет 30 тому назад был одним крестьянином отсюда взят и служил надгробным камнем. Хранится он сейчас в помещении Комитета по охране древностей Армении (в Эривани).

Из дефектов репродукции издания Комитета древностей мы отметим: 1) на лицевой стороне А шестое начертание III-ей строки и на стороне В второе начертание V-ой строки репродукции должно быть «tu», а не «giš»; 2) на VI-ой строке стороны В имеется скорее раздельное «xu-i», а не слитное, и кроме того за ними не стоит идеограмма «PLURALIS» (т. е. множ. число); 3) после этого «xu-i» идет знак е—(di-a...), а не ра—(di-a...). Неправильно начерчены автором также знаки «ка», идеограмма «SERVUS» и пр. (см. стр. 32). Определение слов дается также неправильно (стр. 33-34): 1) вместо «REGIO niedi nita amxubi» (III строка) должно быть «REGIO-ni edini taamxubi»; 2) вместо «GENS DOMINUS xui-PL. edi aterubi» (строка VI) должно быть «GENS DOMINUS xui edia terubi»; 3) вместо REGIO OMNINO наарахи аиди (VII строка) должно быть «REGIO OMNINO [или OMNIS] наарахиаиди»; 4) «aluše REGIO Biainili nuulduali» (VIII стр.) должно быть «aluše REGIO Biainili nuul duali [или nu ulduali?]. Перевод же, данный А. Калантаром, абсолютно неприемлем в следующих местах: uš—mašini «сей памятник» (I стр.); SERVUS aštubi «как раба я его помнил» (II стр.); REGIO niedi nita amxubi «двинувшись в эту страну, здесь я в услужение взял?» (строка III); terubi «я благоустроил (закончил)» (строка V-ая); ušmaaše «на память (в дар)» (стр. V-ая); REGIO OMNINO наарахи аиди P. Rusanī P. Sardurixi «эту страну всю пашни и поля (зеленые, возделанные) Русы, сына Сардура» (строка

VII-ая); aluše REGIO Biainili nuulduali который сидит в Биаине, в царской палате.

Текст в нашем чтении гласит:

(на обеих сторонах камня)

A	B
1 DEUS Xal-di-ni-ni	uš-ma-ši-ni PERS. Ru-sa-še
2 PERS. SAR-du-ri-xi-ni-še	a-li REX REGIO U-e-li-ku-xi
3 Ka-ru-bi SERVUS aš-tu-bi RECIO-	-ni e-di-ni ta-am-xu-bi
3 GENS DOMINUS xu-i e-di-a te-	-ru-bi D. Xal-di-ni-li PORTA ^{pl}
5 PALATIUM ba-du-si-e	ši-di-iš-tu-bi te-ru-bi ti-i-ni
6 DEUS Xal-di-e-i URBS REGIO Bi-a-	-i-na-u-e uš-ma-a-še
7 REGIO OMNIS na-a-pa-xi-a-i-di	P. Ru-sa-ni P. SAR-du-ri-xi
8 REX POTENS a-lu-še REGIO Bi-a-i-	-ni-li nu ul-du-a-li

Идеограммы и детерминативы мы, следуя П. Марру, передаем латинскими словами, а не семитическими. Из них здесь встречаются: DEUS 'бог' (кратко «D.»); PERSONA 'личность, мужское имя' («PERS.», «P.»); REX 'царь'; REGIO 'страна' («R^o»); SERVUS 'раб, слуга'; GENS 'род, класс, народ'; DOMINUS 'господин'; PORTA 'ворота'; PLURALIS 'множественное число' («PL.»); URBS 'город'; OMNIS 'весь' (или OMNINO 'целиком' ?); POTENS 'могучий' (передано ассирийским словом «dan-nu»). Слог SAR- слова SARdurixi(niše) (II и VII строки) передано идеографически «DEUS + слог RI, что фонетически соответствует имени богини SAR-, являвшейся урартеской Интар.

Подробный анализ вообще форм и корней языка древнего Вана дается пока не в напечатанном нашем труде «Халдо-урартеский язык» (до 250 страниц, написано на рус. яз.), а здесь, относительно нашей надписи, отметим следующее:

1 строка. DEUS Xaldinini ušmašini есть дательный падеж («Дательный пользы»), как обыкновенное вводное слово-посвящение (ср. напр. аналогичное вступление в сумеро-аккадских надписях — «Энлилю. Лу-

галлазгисн, царь Эреха, царь земли...» или Синидиниаму. Так говорит Хаммураби...», см. Б. Тураев, Ист. др. Вост., СПб., 1911, стр. 82 и 100). Собственной формой дат. надежа будет только Xaldini, — ср. напр. Xaldini uštabi masinie giššurie, к Халду я обратился, к верховному, к могучему (ср. также Menua Išpuuinišinie или Menuani Išpuuinišini = для Менуи, сына Ишпуини). Но нами наблюдеено, что, когда энитет — определение при слове «Xaldini» (=Халду, для Халда) принимает дополнительный слог —ni, то Xaldini также принимает этот слог, т. е., имеем, напр., Xaldini ušmašie, но Xaldinini ušmašini, или напр. Xaldinie baušie (см. у Сандацкина, № 46.5), но Xaldinini baušini (ibid., № 47.6, 29.1). Слово ušma(a)še применяется также в отношении страны «Бнайна» и нами условно переводится через «великий, вышний» (ср., быть может, семит. šamš «солнце»). Окончание —ni дательного надежа («Дат. пользы») мы сравниваем с хеттским формативом —ni (Дат. п.) и мингрельским —ni (напр., pharaše-ni «ради денег, из-за денег»). Точное определение этого урартского надежа на —ni впервые дал Никольский, переводя через «для, ради, за» (и т. п.).

2 строка. Частица —xi(ni) «сын» самостоятельно не употребляется (есть только в отчествах), но она (xini) одного происхождения с -xini, -xina, -xinili в значении «дело, построение» в сложных ikukaxini, inixini, Menuaxina, Rusaxina, Argištinili, Menuaxinili и пр., при чем корень xip- значит «рождать > строить, делать», имея семасиологическую аналогию, напр., в хеттском haš- и в аккадском banū с теми же двойными значениями (по хеттоведу Зоммеру). Глагол a-li «говорит» большей частью пишется a-li-e, а два раза и a-li-a, и сопоставляется нами с хеттским aḡia- «пророчествовать» (и, быть может, «изрекать, излагать»?). Собственное имя страны Uelikuxi с его двойником Uelikuni (в Сардуrowsкой V-ой надп., см. «Арх. Экз.») мы считаем такими же чередующимися разновидностями как Etiuxi || Etiuni или арм. Շահունի šahunī (энитет страны «Տոփ-ք» — Sophēnē) при урартском šaxuxi «сын Шаху» (имя Мелитийского хеттского царя). Этимологически же Uelikuxi || Uelikuni должна быть связана с др.-арм. Գեղաքունի Gelakhuni (=соврем. район гор. Ново-Баязед), где арм. G развилось из W (Welikuni), каковой фонетический закон известен и из других примеров (qhr ver || qhr ger «верх», qhrum gel-um «я кручу» из корня *wel-; qhr gini «вино» из vin- и пр. и пр.).

3 строка. Глагол karubi значит «я покорил» и своим корнем сопо-

ставляется нами с сумерским *kar-* «схватить», употребляющимся, напр., в хеттском языке (в своде законов, см. его издание у Hrozny). Глагол *aštubi* значит «я сделал» и есть вероятное производное от корня *šit-* || *šid-* «делать, строить» (откуда удвоенное *šidištubi* > *šidištubi*). Выражение же *SERVUS aštubi* в других надписях в аналогичном контексте передается через «*bura aštubi*», где *bura* несомненно значит «раб» и может иметь спереди детерминатив «*GENS*» (= род, сословие) или же вовсе не иметь этого детерминатива (как в Келанкранской надписи Русы I);—ср. для *aštubi* «я сделал» также выражения *ama aštubi* «пустынным я сделал» (где *ama* = арм. *ամայի* *amayi* «пустынный», груз. *амао* и суммер. *am* «дикий») и *ašxa aštuli* «сохранным сделав» (перевод наш). Слово *edini* мы переводим через «местность, территория» и сравниваем с хеттским *udnee* || *udni* «страна» (по Hrozny) и с арм. *եղի* *eti* (ср. *բանակեղի* и пр.) || *տեղի* «место». Новый глагол *taamxubi* (=фонет. *tamxubi*) «я подчинил» (?) имеет вероятно префикс *ta-* (=вниз ?) и корень *tx* (из *mux-* ?, ср., б.м., др.-арм. *մուխ* *mux-* «я опускаю, я окунаю»); вероятно тот же префикс *ta-* нужно видеть и в глаголе *taašmubi* (*taašmuubi*) «я привел в послушание (?)»;—ср. арм. *Թախարթ* *thakard* (пишется и *Թախարթ* *thakarath*) «западня» при простом *խարթ* *karth* «крык» (=хеттс. *katral*), *Թախան* *thaxan* «умоление» при глагольном корне *խանդ* — *xand-* «ревновать; надоедать просьбами» и пр.¹

4 строка. *GENS DOMINUS* есть детерминатив к следующему *xui-* («народа глава», т. е., «правитель, предводитель»); этимологически ср., быть может, хеттс. *xui-* «выбегать» (напр. *piran xueir* «вперед пошли» > «на помощь пришли» по Зом. и Эхелольфу) и др.-арм. *խուրանի* *хоу-анат* «храбро выбегаю вперед», *ախուրան* *ахоуан* «вперед сражающийся» (есть, однако, и арм. *հոյ-* в слове *հոյ-а-кар* «крепко сложенный») ². Следовательно, урартское *xui* могло первично значить «передовой» > «предводитель». Слово *edia* значит «там» и образовано подобно хеттскому *abia* (*apia*) «там», ср. также же хеттские образования—*šinapšia*, *keldia*, *kunzagašia* и пр. со значением мест-

¹ Не имеем ли такой же префикс *ta-* в митанийском слове *tabagna* «приказ» и хеттском *тарак* «владеть» (ср., б.м., имя озера Танараван, что должно было значить «владетельный»?).

² Это *хоуакар* переводит обыкновенно через «великодушный» (от корня *кар* «связывать»). Есть и *хоуанш* «великодушный».

ного падежа (Locativus), а этимологически урартское *edla* «там» мы сопоставляем с хеттским же *edi* «туда». Прилагательное *Xaldinili* (PORTA) «Халдовы (врата)» только в этой надписи известно, обыкновенно же дается *Xaldinani* PORTA (или *Xaldina* PORTA), т. е., имеем чередование *-ili* || *-ani*, подобно *inili* || *inani* «этот»?

5 строка. Имя *tiini* «назав» (и «название» в других надписях) есть производное от глагола *ti-* «говорить» (ср. частое *aluše tiulie* «кто скажет»); с префиксом *ab-* (*ap-*) есть и *abtini* «названный». Этот корень *ti* «сказать, говорить; назвать» в точности соответствует хеттскому *te-* «говорить, сказать».

6 строка. Форма *Biainaue* может быть и родительным падежом (окончание *-ue* для род. пад. есть и в харрийском языке, судя по *Hrozny*), но может быть и дательным падежом. Марр и другие это *-ue* (= *we*) считают окончанием Род. п. мн. числа, что поддерживается, однако, не всеми примерами (ср., напр., из Мхер-канусиинской надписи, где имеется много имен богов и городов с «*we*» Род.-Дат. п. единств. числа).

7 строка. Слово *paaraxiaidi* есть направительный падеж (или падеж цели) от неизвестного нам слова *паара-* с семитическим суффиксом *-hia* для коллективного множественного числа. Вероятно само слово *паара-* есть семитическое заимствование. Это слово попадается еще в новооткрытой Сардуровской летописи (см. «Арх. Эксп.») во фразе — титулатуре богов «REGIO Luluinaui paaraxiaidi». Мы его переводим условно «во славу».

8 строка. Титулатура ванских царей всегда кончается «(царю могучему, царю Биайны...)» *alusi URBS Tuušpa(a)e* — который в Тушше (или «который сидя в Тушше» по Марру), где последнее слово чаще получает придаток «URBS» (= «Тушна-град»). Но наша Ново-Баязедская надпись представляет в этом отношении счастливое исключение: в этой части титулатуры имеется *aluše REGIO Bialnili nu ulduali* (или *nuul duali*). Тут *aluše* значит «кто» (частое слово формулы заклятия), *Bialnili* есть производное прилагательное от *Biaina*, впервые встречающееся здесь, а слоги «*nu-ul-du-a-li*» мы не рассматриваем как одно слово (=фонет. *nulduali* ?), а скорее два слова — *nu ulduali* или *nuul duali*. Для первого случая (*nu ulduali*), т. е., для *nu* имеется *nu* «царь» (в Хорх. надп. *nu dubi* «царем я поставил»), *nuadi* «для царя» (*ibid.*), *nu(h)uše* «царь, царица», *nusi* «царский»

(напр. город, частое слово), а «слово» *ulduali* могло значить «стал» (*nu ulduali* — царем стал). Но с другой стороны имеется возможность выделить и слово *nuul* — «царь, правитель» (?), имея ввиду, быть может, каситское заимствование с урартского, а именно *nula* (при каситском же *ianzi* «царь»). Глагол же *duali* или *ulduali* есть причастная форма и, видимо, страдательного залога (*duali* «поставлен», от корня *du* «класть»), хотя причастные формы на *-uali* всегда имеют в надписях действительное значение (см. наш «Халдо-урартский язык»). Выражение «кто Биайнским царем поставлен» может указать на то, что Руса I только недавно воцарился. Интересен тут и редкий оборот — двойной Имен. падеж — «*aiuše*» и «*Biainili nu(ul-)*».

Наш перевод надписи следующий:

- 1 Халду великому (вышнему). Руса,
- 2 Сардура-сын, говорит: царя страны Великухи
- 3 я покорил, рабом сделал, страну (и) местность я подчинил,
- 4 предводителя там я назначил: Халдовы врата,
- 5 палату развалившуюся (старую) я восстроил, утвердил, назвав
- 6 Халда-градом; — для страны Биайны великой (и)
- 7 вселенной на славу (?!), для Русы, Сардура-сына,
- 8 царя могучего, кто Биайнским царем поставлен (стал ?).

SUNSHINE



